

A MAGYAR NYELVTÖRTÉNET KÉZIKÖNYVE

Tizenöt éve, 2003-ban jelent meg e kötet előzménye, amelyet akkor a szerkesztők és a szerzők egyetemi tankönyvnek szántak (*Magyar nyelvtörténet*). Ez a könyv a mostanihoz képest mintegy kétszeres terjedelmű, hiszen olyan szaktudományi részletezése nyelvünk történetének, amely a nyelv történetével megismerkedni kívánók szélesebb körének bizonyos felkészültség nélkül nehézséget okozhat. A jelen kötet a tudományosság színvonalából nem engedve nem csupán a felsőoktatásban használható, hanem a magyar nyelvtörténet iránt érdeklődő, szélesebb olvasói körre számítva készült. Minderre biztosíték a két szerkesztő és a tizenhárom szerző szakmai rangja a magyar nyelvtörténeti kutatásokban.

A kötet egésze az előzményéhez képest azt is mutatja, hogy a 20. század utolsó évtizedei óta változások vannak a magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban. A strukturalista (generatív) alapú kutatások, a társadalom nyelvhasználatának különböző jelenségei (vagyis pragmatikai vizsgálatok) mellett az ómagyar kor nyelvi állapotának korábban oly nagy részletességű leírása mellé a középmagyar koré kap egyre nagyobb teret. Ezzel együtt jár, hogy nem csupán egyházi jellegű írásbeliség, hanem világi iratanyag is szerepel forrásként az újabb nézőpontú elemzésekben.

A kézikönyv öt fejezetre oszlik, amelyeket a mellékletek egészítenek ki. Ezekben a szakszavak szótára, a források, a bibliográfia, a tárgymutató, valamint szemléltető hasonmások és térképek találhatóak. A bibliográfiai rész (476–505.) terjedelme is jelzi a széles körű áttekintést, amely abban is megnyilvánul, hogy megtalálható a legfrissebb szakirodalom, és abban is, hogy a nem kimondottan nyelvtudományi részekben különböző szakmák képviselőinek művei is ott vannak. A szakszavak szótára (419–459.) ugyancsak fontos része a könyvnek, a szak kifejezések ismerete és egységes értelmezése nyilvánvaló módon fontos a szakmabeli és az érdeklődő olvasó számára.

A bevezető fejezet a nyelv, a nyelvi változás és a történeti nyelvvizsgálat mi-benlétéről ad eligazítást. Ezt követi a *Magyar nyelvtörténet mint kutatási tárgy* című nagyfejezet. Ebben a magyar nyelvtörténet korszakai vannak tárgyalva. A korszakolás egyik kérdése, hogy mióta beszélhetünk önálló magyar nyelvről. A különböző nyelvészeti, régészeti, történészi vélemények taglalása után Kr. e. 1000 vagy 1500 körülre tehető az ősmagyar kor, amely a magyar honfoglalásig tart. Ebben az időszakban megvolt a népesség, az etnosz összetartozásának alapja: az azonosságtudat. 895-től a mohácsi vészig tart az ómagyar kor, 1526-tól a középmagyar kor, 1772-től az újmagyar kor 1920-ig. Ez időtől napjainkig már az újabb magyar kor nyelvállapota tartható számon. Ezeknek a korszakoknak külön-

féle forrásai vannak: a nyelvemlékek, amelyeknek különféle fajairól bőségesen olvashatunk a kötetben az Ibn Ruszta arab földrajzi író által lejegyzett *kende* és *kündü* méltóságnevektől a *Halotti beszéd és könyörgés*en át a 20. századig.

A kötet fő része a 3. fejezet: *A magyar nyelv története* (99–307.), amelyet nyelvtantörténeti és lexikatörténeti részre osztva tárgyalnak a szerzők. A magyar beszéd hangjainak változását a rekonstruált alapnyelvi állapottól az egyes nyelvtörténeti korszakokon át a mai magyar köznyelvi standardig eljutva írják le. Hasonlóképpen taglalódik a morfématörténet. Az ősmagyar kori egyalakú szótövektől (**hala* 'hal') az ómagyar végéig kialakuló különféle többalakú tövekig (út : *utat*, álmom : *álmot*; *néz* : *nézek*; *öriz* : *örzünk*). A toldalékolás elemeinek – a ragoknak, a jeleknek és a képzőknek – létrejötte és maguknak a toldalékoknak a története a névszók és az igék vonatkozásában kap leírást. Itt van megemlítve az ikes ragozás, amely alkalmas a cselekvés tárgyra való irányulását jelezni a tárgy jelölése nélkül: *Emberek fa törik* (= emberek fát törnek). Amikor a *-t* tárgyrag kialakul, e ragozásmód szerepkörére nincs szükség. A mediális igék mellé nem kívánkozik tárgy: *eső esik*. Egyes nyelvjárások, így a székely, máig használják az ikes ragozást. Sokan 19. századi nézet szerint szinte máig a kiművelt, helyes közbeszéd részének tartják, ám kihalása a köznyelvben bizonyosra vehető.

A kézikönyv szófajttörténeti része az alapnyelvi kétféle szerkezetű, egytagú és kéttagú szavak funkciójának bemutatásával kezdődik. Előbbiek rámutató szerepűek, utóbbiak fogalmi tartalmúak lehetnek. Bizonyára az indulatszavak a legrégebbiek: Luitprand cremonai püspök *Antapodosis* című művében (959–962 körül) megemlíti eleink *húí*, *húí* kiáltozását. Elkülönültek az igei és névszói (ige, melléknév) kategóriák, az ősmagyar korban már van kötőszó, van birtokos névmás és vonatkozó névmás. Az ómagyar kor tovább gazdagítja a szófajokat, kialakulnak a névelők, bizonyos igenevek és névmások.

Természetesen a mondat történet is része a kézikönyvnek. Először a szó szerkezetek, majd az egyszerű és az összetett mondatok kerülnek sorra. A mondat grammatikai kidolgozottságára alapuló leírásban kevésbé hangsúlyos figyelmeztetés, hogy a különböző korok élőbeszéde voltaképp rekonstrukció. A szövegtörténeti fejezet már külön tárgyalja a beszélt nyelvi szövegeket és az írott nyelviakat, jóllehet az oralitás itt is visszakövetkeztetésen alapul például a ráolvasások, az archaikus népmádságok figyelembevételével is. A kódexek kora írásbeliségének mint fordítási irodalomnak vagy mint önállóan fogalmazott magyar szövegnek jellemzői kohézió és koherencia szerint vizsgálható, a szöveg tagolásának, szerkezetének, szövegtípusának tömör vázolója lényegében erről (is) szól. Egy különös szövegfajta is kitér e fejezet, a szövegamulett bemutatására: „welee wyselendy” ’magán viseli’ valaki a szöveget a Thewrewk-kódexben (1531). Ez manapság is gyakorlat: ruhafeliratok, tetoválások, gépkocsira helyezett szövegek stb. E jelenségek mellett érinti a fejezet az ún. digitális kommunikáció szövegjelenségeit, amelyek az utóbbi években alakultak és alakulnak.

Az eddigi bő háromezer év alatt a népünk számos más etnikummal és nyelvvel érintkezett, más-más életmód, gazdálkodási rend hatott rá különböző mértékben. A 7. században ős- és óíráni, valamint perzsa szavak mutatják a kereskedelmi kapcsolatokat: *ezer, tíz, vám*. A 8. századi alán kapcsolatokra biztosan csupán két szó utal: *asszony, hid*. Jóval több az ótörök jövevényszó (mintegy ötszáz), az oszmán-török hódítás alatti időből körülbelül harminc szó maradt meg máig (*papucs, zseb*). Szláv eredetre ugyancsak ötszáz körüli szavunk megy vissza, ezek cseh, lengyel, szlovák, szlovén és más nyelvre vallanak. A latin és újlatin szóanyag mennyisége is nagy, hiszen a latin a 10. századtól az egyházi és világi élet szinte minden területén hatott, nem szólva arról, hogy 1844-ig hivatalos államnyelv is volt. A magyar nyelv szóállománya az idők folyamán belső szóteremtéssel is gyarapodott, változott (és változik). Igen nagy az aránya azoknak a szavaknak, amelyek valamely szótövből képző(morfémával) alakulnak. A képzett szó újabb képzővel képzőkkel ellátva nagyon nagy szócsaládokat alkothat, amelyeknek ezért is sokszor szembeötlő magyar jellegük van. A szóképzés mellett a szóösszetétel is szókészlet-gyarapító eljárás, sőt a 18. századtól máig erősödő mértékben (*lakcímkártya, pénzmosás, távmunka*). Az ilyen módon keletkezett szavak aránya a mai magyarban 80%, ismeretes a jövevényszavak aránya is: 7%. A grammatikai rendszer és a szóállomány együttesen mutatja, hogy minden eddigi (és jelenlegi) hatás mellett meghatározó a magyar jelleg, amelyet az itt nem részletezhető hangtani vonások is erősítenek.

A szóállomány mennyisége nem mutatja meg azt, hogy egy-egy szónak hány jelentése van, hányféle referenciája, valóságvonatkozása. Az „egyjelentésű” szakszó azt jelenti, hogy közös tartalomra vonatkozik a leggyakoribb köznyelvi változatában. Egyjelentésű egyalakú szavunk alig van, mert a különféle beszédhelyzetekben hamarosan újabb jelentése is kialakul, ez történt például a *rádió*val. Egyetlen szóalakhoz különböző, elkülöníthető jelentések kapcsolódnak, így van többjelentésű, poliszém szó. A szóalakok jelentéskapcsolatainak viszonyait szemléltető ábra segíti a könyvben.

A tulajdonnevek, a személynevek, a családnevek, a helynevek keletkezése és eredete szintén része a lexikortörténeti áttekintésnek.

A magyar nyelv mindig változatokban élt, ezért a kézikönyv *Nyelvváltozat-történet* címmel tér ki erre. A nyelvjárások történetéből korszakonkénti leírás olvasható az egyes nyelvi szintek megfelelő jelenségeinek vázolásával. Napjainkban a területi nyelvváltozatok helyett kialakulóban van az ún. regionális köznyelviség, amelyben jórészt főszámolódott a nyelvjárások hangtani, szóhasználati és grammatikai jellege. Ennek kapcsán kaphat figyelmet magyar köznyelv, a standard alakulástörténete. Az írásbeli és beszélt nyelvi köznyelv a már említett 1844. évi törvény után mutatott látványos fejlődést. A magyar nyelvi korszerűsödés a 19–20. században jól megmutatkozott a szépirodalomban, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai, Mikszáth nyelvhasználata és maga az irodalmi nyelv szinte a legutóbbi

időig szinte a standardot jelentette, ami természetesen téves fölfogás. Mindenesetre a köznyelvi normának nevezett nyelvhasználat határai évszázadunkban is egyre tágulnak, az argó, a szleng, a vulgarizálódás jól megfigyelhető az „írott beszédnyelviség korának” nyelvében.

A kötet ötödik fejezete a magyar nyelvközösség történetéről szól. Eligazít a honfoglalás korától a magyarság számáról, a körülbelül 300 000 magyarral induló népesség (a történelem során nagy ingadozások után) 9 981 865 főt számlál 2011-ben a mai határokon belül. A 21. század elején a Kárpát-medencei országokra is kiterjedő statisztika szerint mindenütt csökken a magyar népesség, hazánkban kívül hanyatlik a magyar anyanyelvi teljesítőképesség a családias-mindennapi, a közéleti, a szakmai, a tudományos, a publicisztikai és a szépirodalmi területeken is. A magyar nyelvközösség történeti és művelődéstörténeti áttekintése zárja ezt a fejezetet, amely valóban nem kimondottan nyelvészeti témájú, mégis rendkívül fontos része nemcsak a könyvnek, hanem a nyelvtörténet-folyamat megértésének is. Erre pedig – összhangban a szerkesztők és a szerzők szándékával – különösen „az anyanyelv története iránt érdeklődő minden rendű és rangú olvasóknak, tehát például a magyartanároknak, a magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgatóknak, a tömegtájékoztatás szakembereinek” szükségük van.

A kötet a magyar nyelvtörténetet valóban kézikönyv jellegnek megfelelően és több tekintetben újszerűen mutatja be, utóbbi vonás a nyelvvaltozatok kezelésében, a standard alakulástörténetében, a regionális köznyelv és a magyar nyelvközösség történetének leírásában észlelhető. A szakirodalom mérsékelt idézése könnyíti a nem szakember olvasónak a megértést, az új tárgykörű fejezetekben viszont bőségesebb a hivatkozás, ez mindenkinek segíti nem csupán a tájékozódást, hanem az elmélyülést is azokban a nyelvtörténeti jelenségekben, amelyekben valamilyen problémát észlel. Ennél több aligha várható egy szakkönyvtől.

(Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerkesztők: A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2018, 548 o.)

Büky László

nyelvész